

TILTÁS, HATÁROK, KIREKESZTÉS AZ ISTENI SZÍNJÁTÉKBAN

KELEMEN JÁNOS

DANTE *KOMÉDLÁJA* – ahogyan sokan állítják – valóban a középkori élet legátfogóbb szintézise. Nem csoda hát, ha – híven tükrözve a középkori mentalitást – a tiltás, az elhatárolás, a megkülönböztetés, a kirekesztés és a kitaszítás pontosan kidolgozott szemiotikáját is magában foglalja.

A tiltás a költemény morális rendjének tulajdonképpeni rendező elve. Ez evidensen következik egyrészt abból, ahogyan a keresztény tanítás fogja fel a törvényt és a bűnt, a tilalom és a bűnbeesés összefüggését, másrészt abból, hogy a világnak, melyben Dante élt, s melyet költeményében újraalkotott, lényegi jellemzője volt, hogy tilalmak sokasága kormányozta az emberek életét. A költő úgy írja le a túlvilági utazása során eléje táruló sorsokat, a bűnt és a bűnhődés, a jutalmazó vagy büntető igazságosság példáit, mint az ilyen tilalmaknak való engedelmesség és ellenszegülés következményeit.

A morális rendet szerinte a tiltó parancsok nemcsak abban az értelemben alapozzák meg, hogy bűnt tilosnak tenni, hanem abban a még alapvetőbb értelemben is, hogy a cselekvések csak egy olyan világban ruházhatók fel morális értelemmel, melyet tilalmak bástyáznak körül. Az erről tanúskodó legfontosabb szöveghely a *Paradicsom* XXVI. éneke, melyben Ádám az eredendő bűnről és a paradicsomból való kiűzetéséről beszél:

*Halld hát, fiam, nem épen a Tilos Fa
gyümölcse volt oka a Száműzésnek,
hanem csak az átlépés a Tilosba.
(Paradicsom, XXVI. 115-117.)¹*

Ádám bűne tehát nem tettének materiális, hanem szimbolikus aspektusával van összefüggésben. Nem egy önmagában véve is rossz cselekedet, a tiltott gyümölcs leszakítása, hanem a tiltás áthágása és semmibevétele jelenti a bűnbeesést.

Ez főbb vonalakban megfelel Aquinói Szent Tamás felfogásának, aki az eredendő bűn esetében szintén nem magát a tettet tartotta bűnösnek, mert –

¹ *Or, figliuol mio, non il gustar del legno
Fu per sé la cagion di tanto esilio,
Ma solamente il trapassar del segno.*

A magyar fordítás: Dante: Isteni színjáték (Babits Mihály fordítása). In: *Dante Összes Művei* (Szerk. Kardos Tibor, a továbbiakban: *DÖM*). Magyar Helikon, Budapest, 1962. 926.

mint kifejtette – a tudás iránti vágy, s az a kívánság, hogy a tudás tekintetében istenhez hasonlítsunk, egyáltalán nem bűn. Ő elsősorban a tett elkövetésében megmutatkozó mértéktelenséget hangsúlyozta, ami abban áll, hogy Ádám túlságosan is akart istenhez hasonlítani. Bűne a határ túllépése, „*il trapassar del segno*”, ahogyan Dante is mondja. Ez pedig nem más, mint kevélység,² ami az *Isteni színjáték* rendszerében is a fő bűn.

Az a gondolat, hogy a bűn a szimbolikus szférából eredeztethető, világosabban kiolvasható Pál meghatározásaiból: „A tilalom tehát alkalmat nyújtott a bűnnek arra, hogy fölébresszen bennem mindenféle kívánságot. Törvény nélkül ugyanis a bűn halott volna.” (Róm, 7, 8). A bűn gyökerének ez a magyarázata magában foglalja azt a jogelvet, hogy törvény nélkül nincs bűn, ahogyan ezt az apostol más helyen egész explicit formában is kimondja: „a bűn, ha nincs törvény, nem számít bűnnek” (Róm, 5, 13), „a bűn a parancs által mutatta meg igazi bűn jellegét” (Róm, 7, 13).³

Ismeretes, hogy a *Paradicsom* itt tárgyalt epizódjában a nyelv eredetének kérdése is felmerül. Dante – Ádám szájába adva – a hagyományhoz és a *De Vulgari Eloquentiá*ban olvasható saját nézetéhez képest is új és igen eredeti elméletet fejt ki, amely szerint a nyelv nem isten adománya, hanem Ádám alkotása. A két téma nyilvánvalóan nem véletlenül kapcsolódik össze. Az első bűnt éppúgy az első ember követte el, mint ahogyan az első szót is ő ejtette ki. Más szóval: a bűn és a nyelv eredete ugyanaz.

A bűn és a nyelv között ily módon erős szimbolikus kapcsolat létesül. Ehhez hozzájárul, hogy amikor Dante megnevezi Ádám bűnét, akkor – ahogyan az előbb láttuk – a *segno* szót használja, mely az ő nyelvén is egyszerre jelent, többek között, „határt”, „mértéket” és „jelet”. Ádám tehát, istennel szembeszegülve, úgy lépi át a határt, hogy semmibe veszi a jelet. Túlteszi magát azon, hogy isten jelként állította oda, és jelentéssel ruházta fel a fát.

A bűn és a nyelv összefüggése a költemény egészének interpretációját meghatározó más szöveg-helyeken is feltűnik. Ezek közé tartozik a *Pokol* XXVI. énekének Odüsszeusz-epizódja. Itt röviden az epizód következő mozzanataira kell utalni: (1) Odüsszeusz a költő alteregója, (2) Odüsszeusznak, mint *fandi fictornak* a vétke egyben nyelvi vétek, (3) Odüsszeusz, akit lángnyelv burkol a túlvilágon, a *contrapasso* (szemet szemért, fogat fogért) elvének megfelelően a nyelvben vagy a nyelv által bűnhődik. (Lobogó lángként jelenik meg Dante előtt, „mintha nyelv volna, képes a szavakra”. – *Pokol*, XXVI. 85-90.)

A szóban forgó összefüggés olyan erős, hogy az öngyilkosok (*Pokol*, XIII.) és Nimród (*Pokol*, XXXI.) büntetése is nyelvi természetű. Mindezekben az

² Aquinói Szent Tamás, *Summa theologiae* II, CLXIII, 1-2.

³ Idézte: *Biblia*. Bp., Szent István Társulat, 2000. 1296. 1297.

esetekben joggal beszélhetünk „nyelvi *contrapassórol*”.⁴ Az öngyilkosok, eldobva önmaguktól az életet, emberi lényegüktől fosztották meg magukat, s így a legsajátosabb emberi megnyilvánulás, a beszéd örök szenvedés forrása lesz a számukra. Fákká változnak, s minden szavuk a sebeikből felbukkanó vérrrel együtt tör fel letört gallyaik helyén. („Ki voltál, kinek annyi sebből fájó beszéded vérrrel így szivárog?” – *Pokol*, XIII. 137-138.) Nimród, aki gőgjében rávette az embereket a bábéli torony építésére, zavart és értelmetlen beszédével elveszti emberi mivoltát. A rá mért büntetés kirekeszti őt az emberi közösségből.

*„Hagyjuk el őt, ne beszéljünk hiába!
mert néki minden nyelv oly érthetetlen,
mint másnak az övé: csak jár a szája!”
(*Pokol*, XXXI. 77-81.)*

Odüsszeusz alakjának természetesen különleges fontosságot kölcsönöz az a tény, hogy magának a költőnek a hasonmását ismerhetjük fel benne. Nyilván nem véletlen, hogy a *Pokol* összes szereplőjével összehasonlítva, éppen az ő történetében kapja a legnagyobb hangsúlyt a tilalom megszegésének, a határ túllépésének, a jel semmibe vételének motívuma. Emlékeztetőül idézzük fel a történet vázát: Odüsszeusz, elhagyva Kírké szigetét, maradék társaival még egyszer útnak indul, s miután túlhalad a gibraltári szoroson, ahol Herkules Oszlopai jelzik a világ határát, az óceán közepén eléri a Purgatórium hegyét, melynek partjainál végzetes hajótörést szenved. Számunkra ezek a sorok a lényegesek:

*s a szoroshoz értünk, mely arra fekszik,
hol Herkules emelte oszlopát,
hogy onnan már ne menjen senki messzebb.
(*Pokol*, XXVI. 106-109.)⁵*

Közvetlenül a Herkules oszlopaira történő utalás után olvashatjuk Odüsszeusz híres beszédét, amellyel a meggyőzés e nagy művésze ráveszi társait a végső utazásra:

⁴ Ezzel a kérdéssel korábban már foglalkoztam a *Hatalom és nyelv Dante nyelv-filozófiájában* című előadásomban a *Nyelv, érvézés, megértés* c. konferencián (ELTE, Budapest, 2003. október 2-3.). Vö: *Power and Language in Dante's Philosophy of Language* c. előadásomat a *Signs of Power, Power of Signs / Macht der Zeichen, Zeichen der Macht* c. konferencián (Bécs, 2003. szeptember 26-28.).

⁵ *Io e 'compagni eravam vecchi e tardi
quando venimmo a quella foce stretta
dov' Ercole segnò li suoi riguardi
Acciò che l'uom più oltre non si metta.*

*Gondoljatok az emberi erőre
nem születtetek tengni, mint az állat,
hanem tudni és haladni előre!*⁶
(*Pokol*, XXVI. 119-121.)

Ádám és Odüsszeusz között első pillantásra feltűnő a párhuzam. Ahogyan a tiltott gyümölcs leszakításával az első ember a tudást kívánja megszerezni, úgy a görög hős is a tudásvágytól hajtva hajózik túl a Herkules oszlopaival jelölt határon. Az Odüsszeusz-epizódnak közismerten kimeríthetetlenek az értelmezési lehetőségei, de szerencsére ezek kevésbé érintik az itteni vizsgáldást. Egyetlen észrevételt azonban érdemes tenni. Az Ádammal való párhuzam fényében, és figyelembe véve az eredendő bűn Tamás-féle értelmezését, Odüsszeusz esetét Ádáméhoz hasonlóan úgy is felfoghatjuk, hogy a hős önmagában véve a tudás megszerzésére irányuló törekvésével még nem követett el bűnt. Odüsszeusznak nem az a bűne, hogy – mint ő maga beszéli el – „lelkem szenvedélye: látni világot, emberek hibáját, / s erényüket, s okulni, mennyiféle” (*Pokol*, XXVI. 97-99.), hanem az, hogy átlépi (még pedig ő valóban szó szerinti értelemben is átlépi) a határt, s ezzel megszegi a tilalmat. Tehát az ő esetére pontosan azok a szavak illenek, mint Ádáméra: „*il trapassare del segno*”. Szemantikai szinten ezt alátámasztja, hogy abban a sorban (108.), mely az át nem léphető határvonalra utal, ismét találkozunk különböző lexémákhoz kapcsolódva a „jel” vagy „jelzés” szemantikai tartalmával: „*dov’ Ercole segnò li suoi riguardi*”. (A *segno* itt igei alakban jelenik meg: *segnò*, a *riguardi*-n pedig figyelmeztető feliratot, határjelzést kell érteni). A sor szószerinti értelme ezek szerint körülbelül így adható meg: „ahol Herkules bevészte jelét (feliratát)”.⁷

Biztosak lehetünk a Herkules oszlopainak tulajdonított jelentésben. Az oszlopok nemcsak határjelzésként, hanem figyelmeztető és tiltó jelként állnak ott: azért, „hogy onnan már ne menjen senki messzebb” (109.) A jelzés semmibevétele elkerülhetetlen és az Ádám büntetéséhez mérhető büntetést vonja maga után. Odüsszeusz és Ádám büntetése, akárcsak bűneik, strukturális megfelelői egymásnak: Odüsszeusz a Purgatórium lábánál szenved hajótörést, melynek tetején ott van a földi paradicsom, Ádám pedig a földi

⁶ *Considerate la vostra semenza:
fatti non foste a viver come bruti,
ma per seguir virtute e canoscenza.*

⁷ Ennek felel meg Witte német fordítása: „*Wo Herkules die Zeichen setzte*”. Dante, *Göttliche Komödie*. Leipzig, Reclam Verlag, 1945. 101. o. Dante mesterének, Brunetto Latininak a *Tesoretto*-jában is az olvasható, hogy Herkules „jelzésként helyezte el oszlopait” („*vi pose per segnale*”), hogy mutassák az embereknek: itt véget ér a föld. Vö: Singleton Idézi *Komédia-kommentárját: Dante Alighieri The Divine Comedy translated, with a Commentary, by Charles S. Singleton. Inferno, 2. Commentary*, Princeton University Press, 1989. 465. o.

paradicsomból üzetett ki, elveszítve saját és minden leszármazottja halhatatlanságát (tehát szimbolikusan meghalt). Odüsszeusz útja ezek szerint kísérlet arra, hogy visszajusson oda, ahonnan az emberiség az első ember kiűzetésével elindult. Ezért volt tilos, hogy túlhajózzon Herkules oszlopain, s ezért lesz sorsa Ádám sorsának a megismétlése: hajótörése és pokolra szállása száműzetés a paradicsomból.

Mint eddig is hangsúlyoztuk, Ádám és Odüsszeusz bűne szimbolikus, ha tetszik, szemiotikai természetű: abban áll, hogy mindketten negligálják a jelet. Odüsszeusz esetében azonban a tiltás egy konkrétan térbeli, sőt a szó teljes értelmében földrajzi határ átlépésére vonatkozik. Ennek leírásában Dante tényleges hagyományt követ, ami további segítséget jelent az Odüsszeusz-epizód megértéséhez.

Herkules oszlopairól Strabontól kezdve több antik és középkori szerzőnél lehet olvasni,⁸ akik egy föníciai oszlopokkal díszített Herkules-templomról emlékeznek meg (kezdetben anélkül, hogy utalnának a szoroson való áthajózás tilalmára). Egyes arab források⁹ a meredek sziklafalon álló réz-szoborról is hírt adnak, mely egy arany-köppennyel borított hosszú szakállú férfit ábrázol, aki kelet felé fordul, s a mögötte lévő szorosra mutatva tiltó mozdulatot tesz, azzal a jelentéssel, hogy „ne tovább”. A források szerint a sziklafalon egy felirat is látható volt, mely úgy szólt, hogy *non plus ultra*. Ez ugyanaz a kifejezés, melyet a 109. sorban Dante is használ: *più oltre non*.

Mint mindig, jelen témánk szempontjából is különbséget kell tennünk egyrészt a túlvilág leírása, másrészt azon földi történetek között, melyekről túlvilági találkozásai során Dante értesül. A pokol és a purgatórium különböző fizikai helyeinek ábrázolásához általában hozzátartozik határaik leírása és az e határokon való átkelés viszontagságainak ecsetelése. A határok ugyan ezekben az esetekben sem nélkülözik a szimbolikus jelentést, mégis első-sorban „földrajzi” választóvonalakra emlékeztetnek, annak köszönhetően, hogy Dante részletesen kidolgozza a pokol és a purgatórium topográfiáját. A paradicsom ezzel teljesen ellentétes képet mutat. Mivel nem fizikai-térbeli hely, különböző köreit nem határok választják el egymástól vagy a purgatórium hegyén lévő földi paradicsomtól. Dante a földi paradicsomból önkívületben, egyetlen pillanat alatt röppent az égbe, „gyorsabban, mint égi villám helyiből lecsúsznék” (*Paradicsom*, I. 93.).

⁸ A különböző antik forrásokról Maria Corti ad részletes ismertetést: Maria Corti, *Percorsi dell'invenzione. Il linguaggio poetico di Dante*. Torino, Einaudi, 1993. Vö: az „*Il divieto ovvero la navigazione proibita*” (A tilalom vagy a tiltott hajózás) és a „*Canali di informazione arabo-castigliani* (Castíliai-arab információs csatornák”) c. pontot, 122-124. o.

⁹ Vö: Im. a „*Canali di informazione arabo-castigliani* (Kasztíliai-arab információs csatornák) c. pontot, 124-126. o.

Vegyük szemügyre a pokol- és purgatóriumbeli határok néhány típusát.

Mint mindenki tudja, azon a szemiotikailag kitüntetett határon, mely a poklot az élők világától elválasztja, egy kapun keresztül kell áthaladni, melyen egy felirat olvasható („Én rajtam jutsz a kinnal telt hazába” – *Pokol*, III. 1-9.). Ez, ellentétben a Herkules oszlopainál olvasható felirattal, nem *tiltó*, hanem *tájékoztató* tábla, mely (sok más hasonló funkciójú hirdetménnyel) arról informál, hogy kik léphetnek be az adott területre, s mire számíthatnak ott (reményre nem). Egyúttal persze *határjelző* tábla, mint manapság a Budapest határa, az államhatár és más hasonló feliratok.¹⁰ A kapu azonban nem minden. Az igazi határ a klasszikus hagyományhoz híven az Acherón, melynek révésze, Káron, határőr is, aki szigorúan felügyel arra, hogy csak az arra jogosultak szálljanak csónakjába, s keljenek át a túlpartra. A vele való találkozás hasonló jelenetek sorát nyitja meg, melyekben szinte rituális monotóniával ismétlődik meg, hogy az *őr*, felismerve Dantében az *élőt*, megtiltja neki a belépést („élő testű lélek hordd el magad” – *Pokol*, III. 89), Vergilius pedig a felsőbb akaratra hivatkozva kieszközli az engedélyt a tovább haladásra:

*De szól vezérem: „Cháron, mily beszéd ez?
Igy akarják ott, hol szigoru törvény,
bármit akarnak – és többet ne kérdezz!”
(Pokol, III. 94-96.)*

Ugyanez a ceremónia játszódik le a purgatóriumba való belépéskor. A purgatórium egészen más törvényű birodalmának is van őre: Uticai Cato, az életét a szabadságért áldozó római hős. Az ő tiszteletet parancsoló alakja ellentéte a mitikus és goromba Káronénak, de szigora és ébersége nem kisebb az övénél. A két utazónak arcra kell borulnia, és Vergiliusnak hosszú beszédet kell tartania, hogy bebocsáttatást nyerjenek. A beszéd egyike az *Isteni színjáték*ban olvasható retorikai remekléseknek: megvan benne a hallgatóra való hatás minden kipróbált eleme, a felsőbb parancsra való hivatkozástól a racionális magyarázaton át a kellő pillanatban elhelyezett *captatio benevolentiae*-ig. Gyönyörű példa erre a hős szabadságszeretetére való hivatkozás:

*Nézd el hát, hogy idejött vakmerőn:
szabadságért jött, s édes a Szabadság:
tudhatja, kinek holta Értte lőn:
tudhatod, kinek nem drága multság
volt egykor Uticában Értte veszned
(Purgatórium, I. 70-74.)*

¹⁰ Dante ebben az esetben is egy ismerős gyakorlatot követ. Az ő korában is általános szokás volt, hogy a házakon, különösképpen pedig a szakrális funkciójú épületeken, címerek és egyéb jelvények mellett feliratokat helyeztek el.

A nagy római nemes jellemére való apellálás mindamellett nem elég.¹¹ Vergilius a szigorú ör lelkét azzal véli végleg meglágyítani, hogy emlékeztet a felesége, Marcia iránti szerelmére, s ígéri, hogy elviszi hozzá üdvözlétét:

*az ő szerelméért hallgass meg engem
s hét országonon hajuj átmenni, kérlek:
viszek tőled köszöntést néki
(Purgatórium, I. 81-83.)*

A purgatóriumbeli szituáció abban is hasonlít pokolbeli előzményére, hogy a határ jelzésének és a határon való átkelés szabályozásának funkciója mindkét esetben megkettőződik. Ahogyan az alvilágba vezető úton Danténak és Vergiliusnak előbb át kellett haladniuk a pokol kapuján, majd át kellett kelniük, Káron ladikjába szállva, az Acheronon, úgy a purgatóriumba vivő úton Catótól kell bebocsátást kérniük, miközben a vezeklésre váró lelkeket isten angyala, a mennyei révész szállítja át a tengeren, s teszi partra a purgatórium szigetén. Ám még így is csak a hegy lábánál vagyunk. Ahhoz, hogy később az utazók bejussanak magába a purgatóriumba, megint egy határon és egy kapun kell átlépniük, ráadásul át kell esniük az örrel folytatott alkudozás más epizódokból már ismert ceremóniáján. Az ör ezúttal egy kardos angyal, aki a kapu nyitásakor a hét fő bűnt jelképező *P*-t karcolja Dante homlokára (melyet minden további kör átlépésekor egy angyal fog onnan letörölni). Itt tehát a bebocsátás ceremóniája kiegészül a *megbélyegzéssel*, a belépő fizikai *megjelölésével*.

A tiltás és a kirekesztés talán legparadoxabb példáját Dis város kínálja a pokolban. Az utazóknak a Styx sártengerén kell áthajózniuk a sánccal és árokkal körülvett óriási erődítményhez:

*S a mély árokba, mely keríti minde
vigasztalan vidéket, behajózunk
(sánca, mint vasfal, tűnt a szemeimbe).
(Pokol, VIII. 76-79.)*

A város kapujánál (mely felidézi a pokol kapujának emlékét)¹² várostromra emlékeztető szituáció alakul ki, csak fordított értelemben: itt a várvédők, a város démoni lakói azok, akik agresszív magatartást tanúsítanak a bebocsá-

¹¹ Nem tartozik szorosan ide, de megjegyzem: talán a dantei irónia és önirónia példája, hogy a költő céloz rá: túl sok a szó. Cato ugyanis megelégszi a szónoklatot: „De hogyha Szent Hölgy küldött, égi lélek, / mint mondod: ennyi szót nem kéne tenned” (*Purgatórium*, I. 91-92.).

¹² Makacskodásuk nem most van először; kevésbé titkos kapun is csinálták, melynek azóta zárja sincs, kigőzöl. E felett láttad a halál írását (*Pokol*, VIII. 124-127.)

tást kérőkkel szemben. A kirekesztés logikája úgy érvényesül, hogy teljesen megfordul. Az utazók olyan helyre kívánnak belépni, a haragvó védők pedig egy olyan hely kapuját csapják be a tárgyaló Vergilius orra előtt („becsapták a kaput, elzárva tőle” – *Pokol*, VIII. 1105.), mely maga a borzalmak városa, tökéletes ellentéte a pokol tornácán, a *limbus*ban meglátogatott nemes kastélynak. A bebocsátást kérők és az örök közötti alkudozás ezúttal teljes kudarcra zárul, hiszen Vergilius hiába biztatja pártfogoltját azzal, hogy „nincs őrség, sánc, mely tervemet lerontsa” (*Pokol*, VIII. 123.), csak egy égből küldött angyal segítségével jutnak a falakon túlra.

A pokolnak és a purgatóriumnak, mint a fentiekből kitűnik, jellegzetes természeti határai vannak: a folyó és a tenger. Tegyük hozzá, a *Komédiában* leírt folyók közül többnek is van hasonló funkciója. Szép kis patak határolja a pokol tornácán lévő ősi kastélyt, ahová a Homérosz által vezetett költők kísérik Dantét, s a földi paradicsom közös forrásból eredő két folyója, a Léthe és az Eunoé, szimbolikus értelemben szintén határfolyó. Az ősi kastélyba, melynek idilli környezete feltűnően hasonlít a földi paradicsomban élénk táruló látványra, a következő módon jutnak be az utazók:

*Ős kastély alá ért a kis sereg most,
mely hétszer van kerítve, mint a börtön,
s melyet körül egy szép kis csörgeteg mos.
Ezen átmentünk, mint a kemény földön;
s átnyitva e bölcsessel hét kapúkon,
megálltam túl egy réten, üde zöldön.
(*Pokol*, IV. 106-111.)¹³*

Idilli helyen vagyunk, de a bejutás korántsem egyszerű. A szép kis patak nem egyszerűen körülöleli, hanem *védi* a kastélyt („difeso intorno d'un bel fiumicello”), s ha túlzás is azt mondani, hogy a kastély olyan, mint a börtön, mindenesetre hét *magas* fal veszi körül („cerchiato d'alte mura”), melyen hét kapu nyílik. A mérvadó kommentárok szerint a kastély az emberi bölcseséget, a hét fal a filozófia hét részét, a hét kapu a triviumot és a quadriviumot, a patak pedig az ékesszólást és a tapasztalatot szimbolizálja. Bármilyen legyen a leírás allegorikus jelentése, egy falakkal és vizesárokkaal övezett középkori vár képe tárul elénk, melynek lakói – a bölcssek – a világtól elzárva élnek. Egyéb-ként az allegorikus jelentés sem mond mást: a filozófia hét része (a fizika, a metafizika, az etika, a politika, az ökonómia, a matematika és a dialektika)

¹³ *Venimmo al piè d'un nobile castello,
Sette volte cerchiato d'alte mura,
Difeso intorno d'un bel fiumicello.
Questo passammo come terra dura;
Per sette porte intrai con questi savi;
Giugnemmo in prato di fresca verdura.*

falként zárja körül és védelmezi a tudás várát. Ezen a ponton is egy olyan világ képe tárul elénk, melyben a kirekesztés, az elzárkózás, a szétválasztás viszonyai a fizikai tér felosztásában éppúgy kifejezésre jutnak, mint a társadalmi hierarchia különböző szimbolikus megjelenítési formáiban. A társadalmi tér közvetlenül leképeződik a fizikai térben.

A földi paradicsomban csörgedező kétágú folyó szó szerinti vagy fizikai értelemben nem határvonal. Egy helyen azonban (Matilda feltűnésekor) kifejezetten azt sugallja a szöveg, hogy a kis folyó pontosan olyan határt képez, mint mások számára a Hellészpontosz:

*Három lépés volt köztünk az erecske:
de Hellespontus, melyen Xerxes átkelt,
s mely még az embergőgnek egyre lecke,
nagyobb panaszra nem költé Leándert,
hogy Sestos s Abydos közt zúgva morgott,
mint engem ez, hogy minden útát átszelt.
(Purgatórium, XXVIII. 70-75.)*

A folyó határ-funkciója ennek ellenére tisztán szimbolikus: a költő régi és új énjét választja el egymástól. A feledés (Léthe) vize megszabadítja a bűntől (elfeledteti vele a bűnt), az emlékezés vize pedig (Eunoé) felerősíti (emlékezetébe idézi) az erényt. A határ átlépésével válik új emberré. A *Purgatórium* a szabadság *canticája*: annak története, hogy az utazó, bűneit lerázva, *szabaddá válik*; túllép azon a határon, amelyen belül *rab volt*.

A megkülönböztetés és kirekesztés formái és típusai közül, melyek az *Isteni színjáték* epizódjait strukturálják, teológiai szempontból kétségtelenül a keresztények és a nem keresztények oppozíciója a döntő. Köztük ugyanolyan elválasztó határ húzódik, mint amilyenekkel a föntiekben találkoztunk, s a keresztség ugyanúgy kapu egy másik világba, mint azok a kapuk, melyeken Dante Vergilius segítségével áthaladt. Nem véletlen tehát Dante szóhasználata, amikor a limbus vétek nélküli lakóinak bemutatásakor a hit kapujáról beszél:

*... semmi vétek
nem volt szívükben; ámde, mert a vámon
nem mentek át, mely kapuja hitednek,
érdemük mind megtörik e hiányon.
(Pokol, IV. 34-36.)¹⁴*

Dante persze ezen a ponton is újít, teológiailag, morálisan és költőileg. A *Paradicsom* XIX. énekében megrendítő szavak olvashatók arról a kétségről, hogy milyen súlyos kérdéseket vet fel a meg nem keresztelték kirekesztett-

¹⁴ ... *ei non peccaro; e s'elli hanno mercedi,
non basta, perché non ebber battesmo,
ch'è porta de la fede che tu credi.*

sége. Vajon igazságos-e elítélni azt, akit „az Indus messze partja szült”, de különben „minden szándéka s minden tette jóban fárad”? „Ha ő hitetlen, hogy róhatni vétkül?” (Vö: *Paradicsom*, XIX. 70-78.)

Dante másik újítása a pokolra vonatkozó középkori elképzelésekhez képest abban állt, hogy a pokol tornácán a gyermekek mellett helyet talált az antik és az arab kultúra legnagyobb képviselőinek. Ez fontos és sokatmondó kompromisszum, mely azonban nem változtat az elkülönítés logikáján: a szóban forgó bölcsek egy számukra elkerített helyen tartózkodnak, ha az nem is maga a pokol.

A főnti struktúrától természetesen nagyon különböző struktúrát mutat a *Paradicsom*, melynek világa minden hierarchiát nélkülöz. Az üdvözült lelkek egyforma közel vannak istenhez, s nincsenek beosztva egy-egy számukra kijelölt helyre. Hogy látszólag különböző, vagyis alacsonyabb vagy magasabb körökben találkozunk velük, az csak *allegorikus* megjelenítése annak, hogy érdemeik nem egyformák:

*Itt mutatkoztak, nem minthogyha ép ez
lenne a nékik rendelt hely; de jelnek,
hogy szerényebb üdv köti őket éghez.
(Paradicsom, IV. 37-39.)*

Ellentétben azzal, hogy a pokolban a „szemet szemért, fogat fogért” elvnek megfelelően minden bűnnek megvan a maga büntetése, a paradicsomban nincs az érdemekkel arányban lévő jutalom, s mindenkinek ugyanabban a boldogságban van része. Egy olyan utópia *allegorikus* kifejezése ez, melyet más korokban úgy fogalmaztak meg, hogy „mindenki képessége szerint, és mindenkinek szüksége szerint”; egy olyan utópiáé, mely érvényteleníti a tilalom, az elhatárolás és a kirekesztés pokolbeli logikáját.